

XVIII асрда Тошкентда огир сиёсий ва ижтимоии-иктисодий вазият юзага келди. Чунончи 1723 йилда Тошкентни калмок кўчманчилари эгаллаб, козок хони Жўлбарсни ўз вассали сифатида шахар бошлиги этиб тайинлади. Бу вақтда Челек, Хондайлик, Хўжакент, Заркент, Паркент, Намданак, Корамурт, Сайрам, Чимкент ва шу атрофдаги бошка жойлар Тошкент вилояти таркибига кирарди. Калмок боскинчилари белгиланган солиқларни ва буюмларни олиб турганлар. Бу ишга Жўлбарсхон мутассадилик килиб борган. Айрим маълумотларга кўра, солиқлар миқдори 40 минг тилла хисобланиб, бундан ташқари турли газламалар, гиламлар, олтин, кумуш, курол-ярог ва бошка кимматли нарсалар олинган. Калмоқлар зулми халқни шу қадар азобга солганки, 1739 йилда тошкентликлар Жўлбарсни ўддирдилар. Аммо унинг ўрнига козок хони Тўлабий кўтарилди ва зулм 1758 йилгача, яъни Хитой томонидан калмоқлар (жунгорлар) кириб ташлангунга қадар давом этди. Нихоят, 1784 йилда Юнусхўжа хокимиятни кўлга олиб, мустақил Тошкент давлатини барпо этишга муваффақ бўлди.

Юнусхўжа шахардаги ўзаро қурашларни бартараф килиб, Шайхховандтохур, Бешёғоч, Себзор ва Кўкча даҳаларини ўз кўли остига бирлаштирган. У хокимият тепасига келганда, Тошкент ахволи ниҳоятда огир эди. Бунинг гувоҳи бўлган рус тоғ инже-нерлари А. С. Безносиков ва Т. С. Бурнашев ўз қайдномаларида шундай баён этганлар: «Вайронага айлантирилган кўп ёдгорликлар шахар бирвақтлар анча обод, бой ва катта кучга эга бўлганидан гувоҳлик беради. Шахар ички ва ташқи урушлар тўғрисида хонавайрон бўлган. Хатто у урушларнинг аянчли оқибатлари сабаб бир неча бор ҳалокат ёқасига келиб қолган. Юнусхўжанинг тахтга ўтириши арафасида ўз тарафдорларига, қалъаси ва қуролига эга бўлган икки гуруҳ ўзаро урушаётган эди. Дехқончилик, чорвачилик ва хунармандчилик издан чиқиб, одамлар ўзларининг севимли хунарлари билан шугуллана-ниш ўрнига кўлида қурол билан доимо ҳавотирликда яшашга мажбур эдилар. Ўзаро урушлардан тинка-мадори қуриган халқ Юнусхўжа тарафига ўтиб, ўзаро парокандаликка барҳам берди. Аммо хонавайронликка, йўқчиликка мубтало бўлган шахарни оёққа тургазиш учун халқ ҳамда Юнусхўжадан хийла машаққатли меҳнат ва гайрат кўрсатишни такоза этарди».

Янги сардор хокимиятни кўлга олгани ҳаммоно шахар муДофаасини мустаҳкамлаш ва кўшин жанговарлигини оширишга қаратилган чораларни изчил амалга ошира бор-ди. У анча харобага айланган шахар деворларини ҳашар йўли билан тузаттирди, мустаҳкамлади. 1800 йилги маълумотга кўра, девор қуйи қисмининг қалинлиги 1,8 метр, устки қисми 0,9 метр атрофида бўлиб, айланма узунлиги 18 чақиримдан ортиқ эди. Девор баландлиги эса, 7,9 метр келарди.

Юнусхўжа 6000 кишидан иборат кўшин тузиб, аскарларни пилта милтик, қилич, найза,

калкон ва тўплар билан куруллантирди. Бу кўшин «кора-козон» деб аталиб, унда асосан турли шаҳарлардан келган мусофир кишилар ва асирлар хизмат килган. Улар Юнусхўжа ва бошка ҳукумат амалдорлари ўртасида таксимланган бўлиб, тинчлик пайтларида ўз ерлари ҳамда уйларида дехкончилик, хунармандчилик килиб, ўз хўжайинларидан ҳақ олмай ишлаганлар. Шунинг учун бўш вақтларида бошка жойларда ишлаб, тирикчилик ўтказганлар. Тошкентнинг янги ҳокими уруш вақтларида ўтрок ва кўчманчи аҳолидан 50—60 минг аскар йиғиш имконига эга бўлган. Кўшин турли рангдаги байроқлар, ногора, карнай ва сурнайлар билан таъминланган. Уруш боришига қараб, ҳар бир хонадондан бир-икки киши кўшинга жалб этилган.

Ҳарбий аслаҳалар тайёрлаш ҳам анча ўсди. «Порохни,— дейилади инженерлар кайдномасида,— тошкентликларнинг ўзлари ишлаб чиқаради. Кўргошин Туркистондан келтириб Тошкентда эритилади. Лекин унинг микдори оз». Юнусхўжа давлатни бошқаришни ҳам бирмунча тартибга солиб, яққаҳоқимлик тарзида иш юритган. Бу борада шундай дейилган: «Тошкент ҳукмдори (Юнусхўжа) ўз фуқаролари устидан чексиз ҳокимиятга эга. Аммо у ўз атрофидаги энг яхши амалдорлар билан маслаҳатлашган ҳолда ҳокимиятни бошқаради. Бу кенгашда Юнусхўжага энг содик ва ишончли хўжалар катнашади. Шаҳарни Бош хўжа мансабидаги амалдор бошқариб, у тартиб-интизом ва ободончиликка доир масалалар билан шугулланади. Бош хўжа айбдорларни жазолаш ҳуқуқига эга. Аммо қимқи унинг ҳукмидан норози бўлса бевосита Юнусхўжага мурожаат қила олади. Бош хўжа аҳолига Юнусхўжанинг кўрсатмаси асосида солиқлар солади. У ҳукмдор йўқлигида вилоятни бошқариш ҳуқуқига эгадир». Ҳукумат амалдорларидан бирортасига маош берилмаган. Бош хўжа давлатда Юнусхўжадан кейин иккинчи шахс ҳисобланган. Ундан кейинги маъмурий погоналарни мингбоши, юзбоши, ўнбоши ва оксоқоллик мартабасига эришган одамлар эгаллаганлар. Улар ўз ишлари ҳақида бевосита Юнусхўжага ҳисобот бериб турганлар. Бош хўжа кўл остидаги оксоқоллар солиқларни тўплаш ва ҳазинага топшириш билан шугулланганлар. Белгиланган тартибга кўра, ҳар бир жондан бир ойда даромадига қараб 5 тангадан 10 тангагача, ердан олинган хосилнинг қирқдан бир қисми олинган. Қорақозонлар солиқлардан озод қилинган. Бу ўринда, уларнинг кўшин ва амалдорларнинг ерларида хизмат қилиши инобатга олинган. Юнусхўжа даврида ўтмиш харобалари қолдиқлари тамомила тугатилмаган бўлса-да, лекин ҳаёт илгариги вақтларга нисбатан анча яхшиланди. Шаҳарда дехкончилик, чорвачилик, хунармандчилик ва савдо-сотик изга тушди. Юнусхўжа ички ва ташқи савдонинг ўсишига эътибор берди. Натижада Тошкент, Қўқорн, Бухоро, Хўжанд, Чимкент, Туркистон, Самарқанд ва қўхна Турон заминнинг бошка жойлари билан изчил суратда савдо олиб борди. Шунингдек, у Хиндистон, Хитой, Қашқар, Тибет, Россия ва бошка хорижий мамлакатлар билан тижорий ишларни йўлга қўйди. Юнусхўжа ўз давлатини тобора қучайтириш ҳамда мустаҳкамлаш мақсадида ташқи сиёсатни фаол юргизди. У аввало, Чимкент, Туркистон ва шу атрофидаги ерларни қайтадан Тошкент давлатига қўшиб олмақни дилига тугиб қўйди. Чунки бу жойлар шаҳарнинг чет эллар билан алоқасида муҳим ўрин тутарди. Буни яхши англаган Юнусхўжа 1794 йилда Чимкент ва Сайрамни, 1799 йилда эса Туркистон шаҳрини босиб олди. 1800 йилда Юнусхўжа Чирчик дарёсининг чап қирғоғини ва Қурама мавзеини қўлга киритди. Шунингдек, Паркент, Намданок, Аданак, Тўйтепа, Қорауча, Охангарон дарёси қирғоғидаги Матин ва Қаҳронқалъа, Чордора, Ниёзбек, Дўрманча ва Турбат сингари жойлар мустақил Тошкент давлати таркибига кирган эди. 1800 йилги маълумотларга қараганда, Тошкент шаҳрида 80 мингга яқин киши яшаган. Юнусхўжа шу тариқа

Тошкентни тиклашга эришган. Бу вақтга келиб, тошкентликларнинг савдо-хунармандчилик фаолияти шу даражада жонланиб кетдики, улар Козогистон ва Гарбий Сибирь бозорларида етакчи ўринни эгалладилар. Тошкентлик бозиргонлар Петропавловск, Усть-Каменогорск ва Сибирнинг бошқа ерларида ҳам фаолият юритганлар. Ўша вақтларда Сибирь ва Россиянинг бошқа чекка ўлкаларида рус савдогарларининг ўрни билинмас эди. Улар карвонлари йўлларда карокчилар томонидан таланишини хисобга олиб, Туркистон ва Кашкарга камдан-кам келардилар. Шунинг учун рус ҳукумати бу юртларда савдони олиб боришда, асосан, тошкентлик тижоратчилардан воситачи сифатида фойдаланди. Улар бунга эришмак учун ўзбекларга имтиёзлар берди ва уларни Сибирга доимий яшашлари учун шароит яратиб берди. Натижада, Сибирда тошкентликларнинг катор маҳаллалари юзага келди. Юнусхўжа Россияда тоғ саноати яхши ривожланганини билиб, рус ҳукумати ёрдамида Тошкентда табиий бойликлардан фойдаланишга каттик киришди. Бундан кутилган мақсад кўшинни замонавий курул-аслаха билан таъминлаш, давлат газнасини моддий жихатдан мустаҳкамлаш эди. Юнусхўжа 1794 йили савдо карвони оркали Сибирь йўналиши маҳаллий ҳокимиятига махсус хат юбориб, ўзаро савдо алоқаларини кучайтириш ва тоғ конлари бўйича мутахассисларини Тошкентга юборилишини сўраган. Жумладан, мазкур хатда шундай дейилган: «Айни замонда биз томондан козокларнинг Катта жуз ва Тошкент вилояти бўйсундирилди. Эндиликда улар бир бош ва бир тан бўлиб, дўстларимизнинг дўсти, душманларимизнинг душмани бўлиб қолдилар. Биз ҳозирги қулай вазиятдан фойдаланиб, карвонбоши Мухаммадхўжа ва Азизхўжа оркали муҳрланган хатимизни юбормок-дамиз. Ўз навбатида сизлар ҳам ўз савдогарларингизни Тошкентга юборинглар». Тош-кентлик вакиллар Омскка келиб, рус маъмуриятига Юнусхўжанинг оғзаки сўровини маълум қилдилар. Бунда Тошкент атрофида олтин қони топилгани ва тоғ қони бўйича мутахассислар юборилиши баён этилган. Рус ҳукумати Юнусхўжанинг хатига ижобий жавоб ёзишни Сибирь йўналиши бошлиғи генерал-майор Штардмандга топширади. Шундан кейин Штардманд А. С. Безносиков ва тоғ қони бўйича инженер Т. С. Бурна-шевдан иборат элчиларни Тошкентга юборишга қарор қилади. Рус элчилари Омскдан Транцк қалъасига келадилар. Бу ерда уларга 80 туядан иборат бўлган татар савдогарларининг карвони қўшилади. Карвон 1795 йилнинг 25 январида Бухорога етиб келади. Чунки уларга Тошкентга Бухоро оркали бориш буюрилган эди. Бухоро амирининг кўрсатмасига биноан рус элчилари билан дастлабки суҳбатни тўпчибоши ва ясовуллар олиб борган. Рус элчилари ўзларининг генерал-поручик Штардманд томонидан Бухоро амира Шохмуродхонга, Тошкент ҳокими Юнусхўжага, Хўжанд беки Худоёрбекка ва Туркистон шаҳри атрофидаги козок султони Бўкайга хат билан жўнатилганини маълум қилади. Шундан сўнг амир саройида рус элчиларига нисбатан муносабат оғирлашди. Чунки хонликнинг ҳукмрон доиралари Сибирь йўналиши бошлиғи номидан Бухоро хонлигига элчи ва хат юборилишини мөнсимаслик, дёб тушунади. Одатда, рус элчилари рус императори номидан махсус ёрлик билан келар эди. Рус элчиларининг сўровига карамай уларни амир қабул қилмайди. Уларни қушбеги қабул қилиб, суҳбатда генерал Штардманднинг Бухоро амирига хат ёзиши номуносиб экани, аммо унинг бу иши кечирилганини маълум қилади ва рус элчиларини Тошкентга ўтказмасликка қарор қилинганини айтади. Негаки, гўё бу олис йўлда рус элчилари ҳаёти хавф остида қолиши баҳона этиб кўрсатилади. Тошкент ҳукмдорй Юнусхўжа савдогарлар оркали Бухорога рус элчилари келганини ва улар Тошкентга қўйиб юборилмаётганидан хабар топади. У махсус одамдан хат жўнатиб, рус элчиларининг

ўтказиб юбори-лишини сўрайди. Аммо элчиларга рухсат берилмайди ва улар Оренбург оркали кайтиб кетишга мажбур бўлади.

Сибирь генерал-губернатори Штардманд 1796 йилда иккинчи маротаба Тошкентга рус элчилари этиб Д. Телятников билан Безносиковни тайинлайди. Улар билан Юнусхўжа номига хат ҳамда совгалар бериб юборади. Элчиларнинг зиммасига Тошкентда тоғ жинсларини текшириш ва конлар тбпилган тақдирда уларнинг иктисодий ахамияти хакида маълумотлар тўплаш вазифаси юклатилади. Элчилар Ўрта жуз козок ерлари бўйлаб, Тошкентга 1796 йилнинг 27 августида етиб келадилар, Улар иззат-хурмат билан карши олинади. Афсуски, элчиларнинг Тошкентдаги фаолияти хусусидаги маълумотлар жуда гариб. Шу нарса аниқки, улар Тошкент атрофидаги тоғларда олтин ва кумуш топилмаганлиги, лекин темир жинслари борлиги, аммо у техниканинг йўклиги туфайли ишга солинмаётганини кайд«етишган. Рус элчилари 1797 йилнинг 1 июнида Юнусхўжанинг Муллажон Охун ва мингбоши Аширмат Ботир сингари элчилари билан бирга ўз ватанига йўл оладилар. Тошкентлик элчилар Омскда ўзларининг Петербургга бориши ва шахсан рус императори билан учрашини маълум қилади. Штардманд рус ҳукуматидан бунга рухсат олгач, Тошкент элчилари Омскдан йўлга чиқиб, Екатеринбург, Пермь, Козон, Москва оркали Петербургга боришади ва Юнусхўжанинг император номига ёзилган мактубини тақдим этадилар.

Мактубда Юнусхўжа рус элчилари Тошкентда ўз вазифасини бажаргани ва ўзининг жавоб элчиларини юборганини маълум қилиб, императордан тоғ конлари бўйича билимдон мутахассислар юборишни илтимос этади: «Менга тобе ерлардан топилган бешта конни текшириш учун металлургияни яхши биладиган иккита мутахассис юбори-шингизни Сиз подшоҳ хазратларидан сўрайман»,

Афтидан Юнусхўжа рус элчиларининг яхши мутахассис эмасликларини билган. Чунки, у ўз мактубида рус императоридан «металлургияни яхши биладиган кишилардан» юборишни сўраган. Хакикатан Телятников металлургия бўйича катта мутахассис эмас эди. Бунга генерал-лейтенант Штардманднинг рус ҳукуматига ёзган рапортда Телятниковни «металлургиядан оз-моз хабардор» дейиши ҳам исботлайди.

Тошкентлик элчилар Юнусхўжа топширигига мувофиқ рус ҳукумати вакиллари билан савдога оид масалаларни ҳам муҳокама қилишади. Шунингдек, ҳар икки давлат ўртасида дўстона муносабатларни ўрнатиш хакида фикр алмашинади. Сухбатда сиёсий масалалар ҳам кўриб чиқилади. Чунончи, Тошкентга башарти, Хитой давлати ҳужум қилгудек бўлса, рус ҳукуматидан ёрдам бериш сўралган. Маълумки, XVIII асрнинг ўрталарида Хитрийда хукмронлик қилаётган Цинь династияси Шаркий Туркистонда ўз ҳокимиятини ўрнатиб, Ўрта Осиёга катта хавф тугдирган эди. Бу вақтда Цинь династиясининг тажовузи ва қувгани туфайли кўпгина кашкарликлар Фаргона водийсида ва Тошкентда мухожирлар сифатида яшаб, ўз ватанларини озод қилиш учун ҳаракат қилганлар. Улар ёрдам сўраб, ҳокимият раҳбарларига ва халққа мурожаат қилмоқда эдилар. Афтидан, Юнусхўжа бу ҳолатни ҳисобга олган ҳолда Хитойга карши кўрашда рус ҳукуматидан ёрдам сўраган. Музокараларнинг қандай натижа берганлиги канцлер А. А. Безбородканинг генерал-лейтенант Штардмандга ёзган хатида баён этилган. Рус императорининг кўрсатма-сига мувофиқ Тошкент ҳокими Юнусхўжа билан алокани ўрнатиш вазифаси генерал-лейтенант Штардманд зиммасига юклатилади. Хатда Петербургдан уз ватанига кайтиб келадиган тошкентлик элчиларга Омскка брргач, дам берилиши, сўнгра улар хурмат билан қузатиб қўйилиши Штардмандга топширилади. Шунингдек, бу амалдор Сибирдан Тошкентга тоғ конлари бўйича мутахассислар юбориши — Юнусхўжанинг

илтимосини адо этиши керак эди. Ўша хатда рус элчиларининг Тошкент хакида маълумотлар тўплаши лозимлиги ҳам кайд килинган: «Элчилар ўз сафарлари чогида у ернинг шароити, отлик ва пиёда йўловчиларни озик-овкат билан таъминлаш ҳамда манзилгох куришга имкон бериш-бермаслигини, айти дамда у ёкка канча одам юбориш мумкинлигини билсинлар. Шунингдек, Тошкентда бўлган вақтларида, у ердаги конларни текширсинлар, конларнинг фўйдали казилмаларга бой ёки камбагаллигини аниқласинлар, ўлар имкони борича у ернинг шарт-шароитини, жойланишини, у ерга борилган тақдирда, канча одам жойлаштириш мумкинлигини ва одамларни озик-овкат билан таъминлаш имкониятини синчиклаб текширсинлар». Кўриниб турибдики, рус хукумати Юнусхўжа давлатига Хитой тажрвуз бошласа, мададга борган рус кўшинларининг таъминоти ва жойлаштириш масаласини олдиндан хал килиб кўймокчи бўлган, лекин бу мақсад Юнусхўжага очик изхор килинмаган. Хатда Хитойнинг ҳеч вақт Тошкентга хужум қилмаслиги, бордию хужум килиб қолса, рус хукуматининг ўртага тушиши, тегишли чора-лар кўриши бўйича Юнусхўжани хабардор килиб кўйиш генерал-лейтенант Штардмандга топширилган.

«Жаноби олийлари,— дейидган ўша хатда.— Сиз ўз томонингиздан уни (Юнусхўжани) хотиржам килинг. Хитойнинг ҳеч қачон хужум қилмаслигига ишонтиринг, башарти хужум бўлиб қолган тақдирда (буни амалда ҳеч қуттиш мумкин эмас), бйзнинг хазрати олийларимиз Бутунроссия империяси ва Хитой давлати ўртасида мавжуд дўст-лик ва бирдамликдан фойдаланиб, ўртага тушишини ва ўз томонидан чоралар кўришини билдиринг».

Демак, рус хукумати Юнусхўжанинг харбий ёрдам тўғрисидаги илтимосига жуда эҳтиёткорлик билан жавоб берган ва Хитой билан алоқасини бузиб кўймасликка тиришган.

Канцлер Безбородка ўзбек элчиларига рус императорининг тошкентлик савдо-гарларга Ойбирда бемалол ва эркин савдо қилишига ижозат берганини гапириб, рус савдогарларига ҳам Тошкентда шундай имкониятлар берилишини сўрагай. Элчиларимизга рус императорининг ва канцлер Безбородканинг Юнусхўжа номига ёзган хатла-ри ҳамда турли совгалари топширилади. Хусусан, Юнусхўжанинг рус императорига юборган 45 тўп ипак газламаси ва ўн жуфт қимматбаҳо мўйнаси эвазига хар бири 20 газ келадиган 2 тўп парча, 12 газ қўқ мовут ва тилла занжирли тилла соат, Муллажон Охун ва Аширмат Ботирнинг хар бирига 12 газдан парча ва 6 газдан қўқ мовут инъом этилган. Элчи Муллажон Охун рус императорига шахсан ўз номидан қалам ва 3 та қоплон териси сарупо қилади, ўз навбатида император унга тилла соат ва тилла узук ҳадя этган. Булардан ташқари, хар икки элчига 1000 сўмдан пул, хизматкорларига эса турли совга ва пул мукофотлари берилган. Телятников ва Безносиков хизмати ҳам инобатга олиниб, уларнинг унвони кўтарилган ҳамда пул мукофоти билан тақдирланган. Рус императорининг кўрсатмасига биноан генерал-лейтенант Штардманд 1800 йилда икки тоғ инжене-ри — М. Поспелов ва Т. Бурнашевни элчи сифатида Тошкентга юборади. Улар Тошкент-да ҳурмат-иззат билан қарши олиниб, Юнусхўжа томонидан қабул қилинади. Сухбат чогида уларга тоғ жинсларининг намуналари кўрсатилган. Улар буларни текшириб,

қуйидагича хулосага келадилар: тоғ жинсларининг бири олтингугурт ва бошқа минерал моддалар аралашмасидан иборат бўлиб, унинг бир пудидан икки қадок мис олинар экан. Олтин рангида бўлганлиги учун тошкентликлар уни жуда қимматбаҳо ашё деб ўйлаганлар. Иккинчиси тиник чакмок тош бўлган, учинчиси бинафша рангли эритма ва

октош кукуни бўлиб чиккан. Рус элчилари улар орасида олтин ёки бошка кимматбахо жинслар йўклигини маълум килганлар. Шундан сўнг рус элчилари мазкур жинслар олинган жойларни кўриш лозимлигини айтадилар. 1800 йилнинг сентябрь ойида улар Чирчик атрофидаги тоғларда текшириш ўтказадилар. Аммо бу ерларда факат охак-тошли жинслар бўлиб; ҳеч қандай қон ва кимматбахо нарсалар йўклиги аниқланди. Рус элчилари сўзига қараганда, улар шахарга қайтиб келгач, Юнусхўжага ўзлари билан олиб келган баъзи жинсларни кўрсатган, тушунтирган ҳамда казиб чиқаришга арзи-маслигини айтган. Юнусхўжа мазкур рудаларни казиш ва эритиш истагини билдирган. Бунга жавобан рус элчилари тоғ қонларини ишлаш учун махсус асбоб-ускуналар йўклигини ва тоғ қонларида иш мутахассислар назоратида олиб борилишини айтишган. Аммо Юнусхўжа тоғ қонларини эътиборсиз қолдирмаслигини ва бунинг учун рус давлатидан ёрдам сўрашини гапирган.

Рус элчилари Тошкентда селитра ишлаб чиқариш билан ҳам кизикканлар. Уларнинг аниқлашича, селитрани хусусий равишда ишлаб чиқариш ўлим жазоси билан тақиқланган бўлиб, у факат ҳоким саройида, қаттиқ назорат остида тайёрланган. Порох тайёрлаш ҳам шу тартибда олиб борилган. Хуллас, рус тоғ инженерлари Омскка қайтганларидан сўнг ўзларининг ҳукумат вакилларига ёзган ҳисоботларида Тошкентда олтин ва бошка қимматли жинслар йўклигини, факат мис борлигини ҳамда қон сифатида уни ишга солиш ва ҳам ашёни Тошкентдан Россияга келтириш ҳаракатлари ўзини оқимаслигини кўрсатади.

Бурнашев ва Поспеловнинг ҳисобот ва фикр-мулоҳазалари шахсан императорга маълум қилинади. У бу масалани синчковлик билан кўриб чиқишни Берх-қоллегиа (тоғ қонлари бошқармаси)га топширади. Берх-қоллегиа уни ҳар томонлама ўрганиб, қуйи-даги қарорга қелади: «Поспелов ва Бурнашевнинг ҳисоботида қайд этилган руда намуналарининг баъзилари эритишга арзимайдиган бўлишига қарамай, уларнинг мик-дори маълум эмас, атрофидаги тоғлар қатарли, ёғрич етишмайди, қонларни қидириб топиш ниҳоятда қийин, руда эритиш учун зарур қўмирни олиб келиш қимматга тушади, қеракли темир ва бошка асбоб-ускуналар билан таъминлаш жиҳатидан у ер ниҳоятда узок, йўллар ҳавф-қатарли ва оғирдир. Бундан ташқари рудалар захираси оз. Уларни казиш ва эритишдан мақсад шунга яраша фойда олишдир».

Ҳақиқатан ўша пайтларда Тошкентда қонларни ишга солиш учун асбоб-ускуналаргина эмас, балки мутахассислар топиш ҳам амри маҳол эди. Юқоридаги сабабларга қўра, Берх-қоллегиа тоғ жинсларини четдан, жумладан Тошкентдан эмас, балки Россиянинг ўзида ишлаб чиқариш ҳам арзон, ҳам қулай экани ҳақида қарор қабул қилади. Шу тариқа Юнусхўжанинг Россия қўмағида тоғ қонларини ишга солиш ҳаракати амалга ошмай қолади.

Хўш, нима учун Юнусхўжа бу масалада Россияга мурожаат қилди? Тоғ қонларини ишга солиш ҳаракати Юнусхўжа бошлиқ мустақил Тошкент давлатининг Қўқон хонлиги ва Бухоро амирлигининг, яъни икки ўт орасига тушиб қолгани билан изоҳланади. Улар қандай бўлмасин Тошкентни ўзларига бўйсундиришга қаттиқ бел боғлаган эди. Буни яхши англаган Юнусхўжа ўз қўшинини қурол-яроғ билан таъминлаш ва мустақамлаш-ни биринчи вазифа деб қилади. Бунга эришмак учун, албатта металлга эҳтиёж сезарди. Чет мамлакатлардан олишнинг эса иложи йўқ эди. Шунинг учун у Тошкентнинг ўзида тоғ қонларини ишга солишга қаришди. Уни факат Россия ёрдамида амалга ошириш мумкин эди. Юнусхўжа ўз савдогарлари орқали Сибирь ва Россиянинг бошка жойлари-да тоғ қони анча ривожланганидан хабардор бўлган. Бирок, рус ҳукумати Юнусхўжа

таклифларини амалга оширишда, биринчи навбатда, ўз манфаатларини юкори кўяди. Рус хукумати вазиятдан фойдаланиб, ўз элчилари оркали Тошкент ва атроф-жойлар хакида гоятда кимматли маълумотларни кўлга киритади.

Юнусхўжанинг ташки сиёсатида Кўкон хонлиги мухим ўрин эгаллайди. Маълумки, XVIII аср охирлари XIX аср бошларида бу хонлик анча кучайиб, ўз ерларини кенгайтириб бормокда эди. Унинг хукмдори Норбўтабий 1794 йилда Тошкентни босиб олиш учун харбий юриш килиб, Чирчик дарёси бўйига келади. Бирок, у Юнусхўжа кўшини билан бўлган жангда енгилиб, чекинади. Шундан кейин Сирдарёнинг ўнг қиргогидаги Курама музофоти Тошкент вилоятига кўшиб олинади. Кўкон кўшинлари 1799 йилда Тошкентга яна бостириб кириб, Чирчик дарёсидан ўтади ва Корасув ариги бўйига жой-лашади, Бу ерда, каттик жангдан сўнг, Юнусхўжа голиб келиб, Кўкон лашкарбошиси Хонхўжа, 70 нафар нуфузли харбийлар ва аскарларини асирликка олади.

Юнусхўжанинг Кўкон кўшини устидай икки бор устун келиши уни рухлантириб юборади. Энди, у Кўконга харбий юриш килишга аҳд этиб, тайёргарликни кучайтиради. Бу вақтда Кўкон хони Олимхон Ўратепа, Жиззах ва Хўжандни Бухоро хонлигидан тортиб олиб, хонликни анча кенгайтирган эди. Шў боисдан махаллий уламолар, нуфузли кишилар Юнусхўжага Кўконга хужум қилмаслик хакида кўп маслахат қилдилар. Лекин...

Юнусхўжа 1800 йилда 7—8 минглик кўшин билан йўлга чиқиб, Кўкон шаҳри яқинидаги «Пункон» деган жойга келади. Бундан хабар топган Олимхон «ўзидан мартабаси паст киши билан тенг келиш ва муқобил бўлишни ўзига ор деб билиб», Юнусхўжага қарши («Гурум») «Харамсарой» мавзеининг ҳокими Сўфи Алихўжа Мирасад бошчилигида кўшин жўнатади. Каттик жанглардан кейин кўконликларнинг кўли баланд келиб, Юнусхўжа аскарлари саросимага тушади. Кўконликлар уларни қувлаб Тошкент давлатининг «Кряувчи» қалъасини эгаллайдилар. Шундан кейин Курама мавзеи Кўкон хонлиги қўл остига олинади.

1801 йили Юнусхўжа сил касаллигига учраб вафот этади. Бу мустикал Тошкент давлатининг заифлашишига олиб келди. Юнусхўжа ўзининг 15 йиллик хукмронлиги вақтида Тошкентни йирик давлатга айлантириш ва Фарғона водийсини эгаллашга хара-кат қилди. Бирок, бунга эриша олмади.

Баъзи бир манбаларда Юнусхўжа «банги» сифатида кораланади: «Юнусхўжа,— дейилади Муҳаммад Солихнинг «Тарихи жадидаи Тошканд» асарида,— шу даражага етиб борган эдики, нашани узлуксиз чекарди. У кеча-кундузи шу ахволда бўлиб, маст холда ўзини гоҳ жанг майдонида, гоҳ базмда, дунёда ёлғиз ўзим бор деб ҳис этарди». Бизнинг фикримизча, бу сатрларда муболага мавжуд. Бордию шундай бўлса у вақтда бунини юкорида номлари саналган рус элчилари сезишлари турган гап эди. Улар, аксинча, Юнусхўжани «ишбилармон», «жасур ва тараккийпарвар» шахс сифатида таърифлайди-лар. Дарҳақиқат, Юнусхўжа ўз даврининг мохир хукмдори ҳисобланган. Акс холда мустикал давлат тузиб, харобага айланаётган Тошкент қаддини кўтаришга бел боғламас эди. У табиий бойликлардан фойдаланиш давлат ва халқ манфаати учун ўта фойдали эканини англаган зукко хукмдор эди. Бундай шахслар тарихимизда камдан-кам учрайди.

Шуниси диққатга сазоворки, Юнусхўжа Тошкент тарихида биринчи бўлиб, тўпдан фойдаланишни жорий этди. Рус элчиси Безносиковнинг кўрсатишича, Юнусхўжа Тошкентдаги тўрт даҳанинг бири — Шайхховандтохур бошлиги Улугхўжанинг ўгли бўлган. Улугхўжа ўзаро қурашлар авжига минган, хавф-хатар тугилган бир пайтда

тўртинчи ўгли — Юнусхўжани бир ишончли киши билан Тошкентдан чиқариб юборган. Афтидан, ту козоклар яшайдиган ерда истикомат қилган. Юнусхўжа отасининг ўлиmidан сўнг 40 кишидан иборат тошкентликлар ва козок биродарлари билан биргаликда шаҳарга яширинча қирган. У даставвал отасига тегишли Шайхховандтохурни эгаллашга ва нуфузли кишиларни ўз тарафига тортишга эришган. Шундан кейин Юнусхўжа ўзаро қурашлардан толиққан рақибларини, жумладан Туробхўжани енгишга ва тўрт дахани бирлаштиришга муваффақ бўлган. Юнусхўжа ўлиmidан сўнг Тошкентга унинг ўгли Муҳаммадхўжа ҳокимлик қилди. Унинг даврида Тошкентда «кахатчилик ва қимматчилик» юзага келиб, шаҳар аҳоли нихоятда ночорлашди. Уч йиллик ҳукмронлигидан сўнг у вафот этиб, ўрнига уқаси Султонхўжа ўтирди.

Қўкон хони Тошкентдаги оғир вазиятдан фойдаланиб, кетма-кет тўрт марта ҳужум қилди ва 1808 йили қаттиқ жанглардан сўнг босиб олди. Умуман, Тошкент тарихида Юнусхўжанинг тутган ўрни салмоқлидир.

Юқорида билдирган фикр-мулоҳазаларим билан мен Юнусобод номи айнан шу киши номи билан боғлиқ, деган фикрдан йирокман. Бу ном эгаси мактуб ёзган ўрток-нинг аждоди бўлиши ҳам, бошқа бўлиши ҳам мумкин. Бу борадаги изланишлар эса давом этади.

Ҳамид ЗИЁЕВ,
тарих фанлари доктори, профессор